

Yıldırım
Koç

Atatürk'ün millileştirme ve devletleştirmeleri, günümüzün özelleştirmeleri

I. GİRİŞ

Bağımsızlık ve Devletçilik, Halkçılık

Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında kurulduğunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan her açıdan bir enkaz devralmıştı. Kana kazanılan siyasi bağımsızlığı pekiştirmenin yolu ekonomik bağımsızlıktan geçiyordu. Ekonomik bağımsızlık da sanayileşmekle mümkündür. Diğer taraftan, Osmanlı'dan devralınan ümmet toplumunu, çağdaş bir ümmetle dönüştürmek gerekiyordu. Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ve Türk Aydınlanmasının önderi Mustafa Kemal Atatürk, bu görevlerin yerine getirilmesinde devlete büyük görevler yükledi. Bir devlet politikası olarak uygulanan Devletçilik sayesinde bir taraftan hızla güçlü bir sanayi oluştu, diğer taraftan uluslaşma sürecinde önemli aşamalar gerçekleştirildi.

1923 yılından 1938 yılına kadarki dönemde, Lozan Antlaşması ile Osmanlı borçlarının bir bölümü devralındı ve düzenli olarak ödendi. Cumhuriyet düşmanı ve bölücü akımların ayaklanmalarına karşı başarıyla mücadele edildi. Yaklaşık hissedilen İkinci Dünya Savaşı'na karşı Türk Silahlı Kuvvetleri güçlendirildi. Yabancı şirketlerin elindeki birçok işletme satın alındı. Yeni sanayi yatırımları yapıldı. Eğitim ve sağlık alanında büyük başarılar elde edildi; günümüzde kullandığımız alfabe yerleştirildi; eğitimin kitleselleşmesi sağlandı; özellikle frengi, tüberküloz ve sıtmayla mücadelede önemli başarılar kazanıldı; konyucu hekimlik yerleştirildi. Bu büyük başarıların tümü, 1927 tarım buhranına ve 1929 dünya buhranına rağmen, borçlanmadan, denk bütçe-

Türk-İş Genel
Başkan Danışmanı,
Aydınlık yazarı.

36

TEORİ • mart 2001

Devletin kamu iktisadi teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir.

Devlet, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzel kişilere yaptırılabilirliği veya devredilebileceği kanunla belirlenir.

Atatürk'ün döneminde devlet ekonomiyi kapsamlı bir biçimde müdahale etti; ülkenin ve halkın çıkarlarını ön planda tutarak özel sermayenin hareket sahasını daralttı, sermayeyi denetim altında tutmaya çalıştı. Ayrıca, özellikle yabancıların elinde bulunan birçok kuruluş satın alındı; millileştirildi ve devletleştirildi.

1950'li yıllardan itibaren kamu kesiminin yatırımlarında büyük sermaye partilerinin seçim hesapları ve büyük sermaye gruplarının çıkarları ön planda tutuldu. Özellikle 1980 sonrasında uygulanan politikalarla kamu kurum ve kuruluşlarına yatırım yapılmadı; bu işletmelerin başarısız kalması için "kasıtlı" denebilecek yanlış politikalar uygulandı. 1983-84 yıllarından itibaren de sistemli bir özelleştirme politikası uygulandı. Karayolları'nda 1983 yılında kabul edilen ve emanet işlerin oranını yüzde 60'tan yüzde 25'e indirmeyi amaçlayan 10 Yıllık Ulaştırma Ana Planı bu stratejinin bir parçasıydı. Son 10 yılda özellikle hızla yaygınlaşan taşeronlaşma; kamu kurum ve kuruluşlarının zarar ettirilmesi ve yağmalanması; bazı kuruluşların yenilenmeyerek çürütülmesi ve sonra kapatılması da bu stratejinin unsurlarıdır.

Özellikle 1984 yılından sonra yapılanlar, Atatürk'ün yaptıklarını tam tersidir. Birileri sanki Atatürk'ten intikam almaktadır.

Atatürk döneminde devlet ekonomiyi sıkı bir biçimde denetledi ve yönlendirdi. Bu dönemde birçok işletme millileştirildi ve devletleştirildi. Devlet birçok yeni işletme kurdu. Bu politikanın iki gerekçesi vardı: Özel sektörün yeterince güçlü ve becerikli olmaması; özel sektörün kendi kârından başka birşey düşünmemesi.

Devletleştirme iki nedenle yapılabilir: 1) Devlet, özel sektöre güvenmez ve işletmeyi devletleştirir; 2) özel sektör başarısızdır ve özel sektörün başarısızlığının bedeli devlete ödetilir. Atatürk dönemindeki devletleştirmelerde birinci neden önemliydi. 1970'li ve 1980'li yıllardaki devletleştirmelerin önemli bir bölümünde ise, ikinci neden ön plandaydı.

Bu yazıda Atatürk döneminin iktisat politikaları özet olarak sunulacaktır. Amacımız, Atatürk döneminde devlet eliyle sağlanan hizmetleri ve kurulan kamu fabrikalarıyla gerçekleştirilen üretimi, devletin ekonomiyeye halk

lerle, ulusal kaynaklarla yapıldı. 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmaya başlandı. Bu dönemin önderleri devlete sahip çıktılar, devleti yağmalamadılar. Kamu kurum ve kuruluşlarının ilkemize ve halkımıza büyük katkısı oldu. Geçmişte ithal edilen birçok ürün ülkemizde üretilmeye başlandı. Türkiye'de sanayinin temeli bu işyerlerinde atıldı. Nitelikli insan gücünün yetiştirilmesine bu işyerleri büyük katkıda bulundu.

Bu dönemin fedakar insanlarının dışlarından trnaklarından artırarak yarattıkları kamu kurum ve kuruluşları bugün IMF'nin, Dünya Bankası'nın, Dünya Ticaret Örgütü'nün, Avrupa Birliği'nin, ABD'nin istekleri doğrultusunda özelleştiriliyor.

Atatürk, Devletçiliği bir hükümet politikasının ötesinde bir devlet politikası olarak kabul etti ve Anayasa'ya devletçilik ilkesini koydu. 1924 Anayasasının (Teşkilatı Esasiye Kanunu) 2. Maddesi 3 Şubat 1937 gün ve 3115 Sayılı Yasayla şu şekilde değiştirildi: *Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır.* Resmi dili Türkçedir. Makarı Ankara şehridir.

Atatürk'ün sağlığında çıkarılan son yasalardan biri de, 17/6/1938 gün ve 3460 Sayılı Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun'du.

1980'li yıllardan itibaren hükümetler özelleştirmeyi bir hükümet politikası olarak benimsedi ve bir devlet politikası haline dönüştürmek için büyük çaba harcadılar. 1999 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Anayasa'ya, Atatürk'ün tersine, özelleştirme konuldu. 1982 Anayasasının 47. Maddesinin başlığı "Devletleştirme" idi ve madde metni şöyledi:

Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir.

Devletleştirme gerçek karşılığı üzerinden yapılır. Gerçek karşılığı hesaplanma tarzı ve usulleri kanunla düzenlenir.

13/8/1999 gün ve 4446 Sayılı Yasa ile bu maddenin başlığı "Devletleştirme ve özelleştirme" olarak değiştirildi. Madde metnine aşağıda sunulan özelleştirme fıkraları eklendi:

1 Maddenin ilk biçimi şöyledi: "Türkiye devletin dini islamdır; resmi dili Türkçedir; makarı Ankara şehridir." Bu madde, 1928 yılında önce şu biçimde değiştirildi: "Türkiye devletin resmi dili Türkçedir; makarı Ankara şehridir." 1937 yılında ise, maddeye, 6 temel ilke eklenerek son şekli verildi.

37

TEORİ • mart 2001

yararına müdahalelerini ve bu amaçla yapılan millileştirmeleri ve devletleştirmeleri hatırlatmaktadır. Yıllardır kamu kesimine kasıtlı olarak verilen zarar ve bugün yaşadığımız özelleştirmeler, Atatürk döneminin inkarıdır, reddidir.

Atatürk dönemindeki millileştirme ve devletleştirmeleri sektör sektör ele alarak anlatacağız. Görülecektir ki, tarımdan sanayiye, madencilikten ulaşıma, bankacılıktan iletişime kadar tüm ekonomide ulusallık ve kamu-sallık ön plandadır.

II. TARIM

1. Tigem (Türkiye Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)

Atatürk, Cumhuriyetin kurulmasından sonra tarıma büyük önem verdi. 1925 yılından itibaren kendisine ait çiftliklerde geleneksel tarım anlayışını kökten değiştiren uygulamalar gerçekleştirdi: köylüye örnek oldu. Ayrıca, devletin de bu alana kaynak ayırmasını sağladı.

Cumhuriyet döneminde Ankara, Eskişehir, Erzurum ve Yeşilköy'de hububat ıslah istasyonları; Adana ve Nazilli'de pamuk ıslah istasyonları; Adapazarı'nda patates ve mısır ıslah istasyonu; Bursa, Antalya, Diyarbakır, Edirne ve Denizli'de ipek böcekçiliği istasyonu; Kayseri'de yonca istasyonu; Antalya'da sıcak iklim nebatları ıslah istasyonu kuruldu. Ülkenin dört bir yanında fidanlıklar oluşturuldu. Bu devlet fidanlıkları sayesinde dut, antepfıstığı, asma, çay, elma, kayısı, fındık, narenciye, vişne, zeytin ve incir fideleri devlet tarafından yetiştirilerek köylüye dağıtıldı.

1937 yılında Zirai Kombinalar İdaresi kuruldu. Bu kuruluşun amacı, tarım aletleri, makineleri ve ilaçlarının satın alınarak halka tanıtımının yapılmasıydı. Zirai Kombinalar İdaresi 1943 yılından itibaren boş hazine toprakları üzerinde devlet çiftlikleri oluşturdu; tarımsal üretimi artırdı; çağdaş tarım teknik ve yöntemlerini köylüye tanıttı ve özellikle sıkıntılı dönemlerde halkın gıda ihtiyacının karşılanması açısından çok büyük katkılarda bulundu. Zirai Kombinalar İdaresi tarafından kurulan çiftliklerin önemi, 1957 yılında yayımlanan bir kitapta şöyle anlatılıyor:²

Az zamanda kurulan bu çiftlikler, asırlardanberi işlenmemiş ve boş kalmış ve halkın dilinde çorak diye adlandırılan step manzaralı, çöl karakterli toprakları büyük bir hamle ve gayretle sökecek mahsuldar bir hale

2 Zirai Vekaleti, *Devlet Üretim Çiftlikleri*, Ankara, 1957, s.4. Ayrıca bkz. Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü, *Devlet Üretim Çiftlikleri*, Ankara, 1977; ve Tarım-İş, *Sektörel ve İşletmecilik Boyutlarıyla TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)*, Ankara, 1997.

38

39

sokmuş ve ziraî kalkınmanın ana hatlarını vatan topraklarına çizmiştir...

Zirai Kombinalar İdaresi, kuş uçmaz, kervan geçmez diye vasıflandırılıp, köylüye çarık sattığı iddia edilen ıssız toprakları teknik vasıtalarla mahsûl dar bir hale sokarak yüz binlerce ton buğday kaldırıken, etrafındaki köylü halkın idrakinde hayret ve takdirle karşılık bir intibah, asırların yapamadığı kalkınma hissini, onun gönlüne yerleştiriyor ve bu demonstratif gösteriler ona teknik çalışmaların faydalarını telkine کافی geliyordu.

Birbirini takiben yurdun muhtelif köşelerinde kurulan 14 tane muazzam çiftlikler, ıssızlığa, yalnızlığa, kırgın güneşli ve buz nefesli bozkırlığa son verirken, insan azim ve iradesinin dünkü çölleri bugün nasıl bir cennet gibi yemyeşil hale soktuğunu tabiate haykırıyor ve çöllerde yükselen ağaçlar, yeşillenen bitkiler, tufan gibi buğdaylar yurtda bolluğun saadeti ni müjdeliyordu.

Atatürk'ün Ankara'da Gazi Orman Çiftliği, Silifke'de Tekir, Yalova'da Baltacı, Tarsus'ta Piloğlu, Dörtöyl'de Karabasamak çiftlikleri ve Ankara'da Bira Fabrikası vardı. Bu işletmeler 1925 yılından beri tarımda yeniliklerin uygulatılması ve yaygınlaştırılmasında kullanılıyordu. Atatürk, 1937 yılı Haziran ayında bu çiftlikleri devlet hazinesine bağışladı. 7/1/1938 gün ve 3308 Sayılı Yasa ile, Atatürk tarafından bağışlanan bu çiftlikler, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na dönüştürüldü. Daha sonra çeşitli diğer çiftlik ve işletmeler de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na katıldı. 1944 yılında bu kuruluşun bir Ziraat Aletleri Fabrikası vardı. Tarıma destek sağlanması amacıyla 1944 yılında da Türkiye Zirai Donatım Kurumu kuruldu.

Zirai Kombinalar İdaresi ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu 1 Mart 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5433 Sayılı Yasa ile birleşerek, Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'ni oluşturdu. 1983 yılında ise, Devlet Üretim Çiftlikleri ile hara ve inekhaneler birleştirilerek TİGEM doğdu.

Tigem, Türkiye'de tarımın gelişmesine ve çağdaşlaşmasına olağanüstü büyük katkılarda bulunmuş olmasına rağmen, yarıllarca ve özellikle son 20 yıldır özelleştirilmesi bir anlayışa imhal ve hatta tahrip edildi.

Atatürk'ün TİGEM'i bugün kiralama adı altında özelleştiriliyor. Çekirdeği, Atatürk'ün 1925 yılından 1937 yılına kadar kendi işletip 1937'de devlete bağışladığı çiftliklerden oluşan TİGEM, yerli ve yabancı sermayedarlara devrediliyor. Türkiye'de çağdaş tarımı yara-

3 S. Oğelman - A. Benberlioğlu, *İkinci Devlet Teşkilatları İnkılabı*, Ankara, 1944.

40

maddesine göre, mülkiyeti devletten başkasına ait ve bu yasanın yürürlüğe girdiği tarihte varolan ormanlardan: a) Devlet ormanlarına bitişik olanlar; köylülerin kişisel mülkiyetinde olup da alanı elili hektarı geçmeyenler dışında, alanı ne olursa olsun; b) Devlet ormanlarına bitişik olmayıp da alanı bin hektarı geçenler devlete kamulaştırılacaktır. 1939 yılı sonuna kadar ülkenin çeşitli yerlerinde 40.828 hektarlık 44 parça orman istimlak edilerek devletleştirildi. Bugün özel sektörün özelleştirilmesini istediği yerler arasında ormanlar da bulunmaktadır.

IV. MADENLER, ETİBANK, TÜRKİYE KÖMÜR İŞLETMELERİ, TÜRKİYE TAŞKÖMÜRÜ KURUMU

Cumhuriyet Hükümeti, Fransızlara ait Ereğli Şirketi ile, 28 Kasım 1936 günü bir devir sözleşmesi (millileştirme ve devletleştirme) imzaladı. Bu sözleşme 31/3/1937 gün ve 3146 Sayılı Yasa ile onaylandı. Bu yasayla Zonguldak limanı, demiryolu ve madenlerle, Kozlu ve Kilimli demiryollarının işletilmesi Ereğli Şirketi'nden devralındı ve havzadaki deniz işleri tekel altına alındı. 30/5/1940 gün ve 3867 Sayılı Yasayla, Ereğli Kömür Havzası'ndaki ocakların devlet tarafından işletilmesi kararlaştırıldı. 11/6/1937 gün ve 3241 Sayılı Yasayla da Ereğli Kömürleri İşletmesi kuruldu.

Diğer yabancı sermayeli şirketlerle yerli madenciler ve bankaların elindeki ocaklar da 30/5/1940 gün ve 3867 Sayılı Yasa ("Füzyon Kanunu") uyarınca ve İcra Vekilleri Heyetininin 15/10/1940 gün ve 2/14547 Sayılı Kararnamesine göre, 1940 yılı Aralık ayı başından itibaren devlet tarafından satın alındı.

Ereğli Üzümmez Bölgesinde 1935 yılında Türkiye İş Bankası tarafından kurulan Maden Kömürü İşleri A.Ş. tarafından yapırlan Sömikok ve Briket Fabrikası da 1940 yılında devletleştirildi.⁵

Hükümetler, bugün Türkiye Taşkömürü Kurumu adı altında faaliyet gösteren bu işletmeyi özelleştirmek veya kapatmak istiyor. 5 Nisan 1994 kararlarında bazı ocakların üretiminin 1994 yılı sonuna kadar durdurulacağı açıklanmıştı. Hükümetin bu kararı, Genel Maden-İş'in mücadelesi sayesinde uygulanamadı.

1/7/1938 gün ve 3437 Sayılı Mahrukat Kanunu ülkenin kömür ihtiyacının karşılanmasını Etibank'a bir görev olarak verdi.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde işletilen linyit ocakları 1918 yılında

4 Yücel Çağlar, *Türkiye'de Ormanlık Politikası (Dini)*, Ankara, 1979, s.211-212.
5 Hükümetin Toros, Türkiye Sanayi, Devlet İşletmeleri, İstanbul, 1954, s.201.

42

tan Devlet Üretim Çiftlikleri'ni yıllardır yatırım yapmayarak çökerenler ve bugün bir avuç yerli ve yabancı sermayedara aktarmak isteyenler Atatürk'e nasıl hesap verecek? Atatürk hayatta olsaydı bu na izin verir miydi?

2. Toprakların kamulaştırılması

1924 Anayasası (Teşkilatı Esasiye Kanunu), büyük toprak sahiplerini arazilerinin topraksız ve az topraklı köylüye dağıtılabilmesi için kamulaştırılmasını kolaylaştırmak amacıyla 1937 yılında değiştirildi. Anayasanın 74. maddesine 13/2/1937 gün ve 3115 Sayılı Yasa ile şu fıkra eklendi: Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsûl kanunlarla tayin olunur. Bu değişiklik temelinde bazı büyük toprak sahiplerinin arazileri kamulaştırıldı.

3. Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri

1930'lu ve 1940'lu yıllarda küçük üreticiliği desteklemek amacıyla tarım satış kooperatifleri ve birlikleri oluşturuldu. Örneğin, 1938 yılında Ordu, Bulancak, Giresun, Keşap, Espiye ve Trabzon'da Fındık Tarım Satış Kooperatifleri ve ardından Fiskobirlik (Fındık Satış Kooperatifleri Birliği) kuruldu. 1 Haziran 2000 gün ve 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile bu kuruluşlara verilen destek sona erdirildi ve bu kuruluşların tasfiye süreci başlatıldı.

4. Buğday üreticilerine destek

1929 dünya krizinin ardından tarım ürünleri fiyatları hızla ve büyük oranda düşüncü, hükümet buğday fiyatlarında mevsimlik dalgalanmaları önlemek amacıyla Ziraat Bankası'na buğday alma görevi yükledi. 3 Temmuz 1932 gün ve 2956 Sayılı "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaas Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun" ile buğday üreticisinin tüccara karşı korunması amaçlandı. Bu yasa ile getirilen uygulama sonucunda Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) 24 Haziran 1938 gün ve 3491 sayılı yasayla kuruldu. Bugün ise, IMF'ye 9 Aralık 1999 günü verilen niyet mektubunda, buğday ve diğer tarım ürünlerinin desteklenmesinden büyük ölçüde vazgeçileceği taahhüdünde bulunulmuştur.

III. ORMANLAR

8.2.1937 gün ve 3116 Sayılı "Orman Yasası" özel mülkiyetteki ormanların büyük bir bölümünün devletleştirilmesini getirdi. Yasanın geçici 1.

kapanmıştı. Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte önce Soma'da linyit üretimi başladı. 1927 yılında Çeltik'te bir işletme üretime geçti. Ardından Tavşanlı, Değirnisaz, Yerköy ve Gerenez ocakları özel sektör tarafından çalıştırılmaya başlandı. 1938 yılında bu konuda yeni bir devlet politikası uygulanmaya başlandı; bu işletmeler devletleştirildi ve Etibank Garp Linyitleri Müessesesi oluştu.

Ergani Bakır Madeni'nin işletme imtiyazı Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir Alman şirketine verilmişti. Almanlar imtiyaz sözleşmesinin gereklerini yerine getirmeyince 1925 yılında işletme hissesinin yüzde 50'si Almanlardan satın alındı ve Ergani Bakır İşletmesi Türk Anonim Şirketi kuruldu. Bu şirketin Türk grubu hissesi 1,5 milyon lira, Alman hissesi de 1,5 milyon liraydı. Almanların bu hissesi de 11 Haziran 1936 tarihinde millileştirildi ve devletleştirildi. İlk aşamada İş Bankası'nın da 500 bin liralık hissesi vardı. Bu hisse 14 Kasım 1944 tarihinde Etibank'a devredildi. Şirket böylece tümüyle devletleştirilmiş oldu. Bugün bu işyerinde devlet yoktur. Devlet bu işletmeyi bırakmıştır.

Murgul'da bakır madenini işletmek için 1900 yılında Kafkas Bakırları Ltd.Şti. kurulmuş ve 1907 yılında üretime başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalar durdu. Şirket 1927 yılında tasfiye edildi. Daha sonra MTA'nın yaptığı araştırmalar sonucunda yeni rezervler belirlendi ve Murgul Bakır Madeni 1937 yılında Etibank'a devredilerek çalışmaya başladı. Üretime ancak 1951 yılında geçilebildi. Bugün bu işletme özelleştirilme sürecini yaşıyor.

Elazığ'ın Maden İlçesi Guleman Köyünde krom bulunması sonrasında kurulan Şark Kromları T.A.Ş. 15 Ekim 1936 tarihinde çalışmalarına başladı. İşletme 1939 yılında Etibank Şark Kromları İşletmesi Müessesesi'ne dönüştürüldü.

Etibank Divriği Demir Madenleri İşletmesi 1939 yılında kuruldu. Bugün bu işletme de özelleştirme sürecindedir.

Keçiözümlü'deki kökür madeni 1900 yılında belirlendi. İstiklal Savaşı'ndan sonra Fransız-İtalyan sermayeli bir şirket madenin işletme imtiyazını aldı. Ancak üretim yapmak yerine İtalyan kökürlerini pazarlamaya çalışınca, imtiyazı 1933 yılında feshedildi. 1934 yılında Sümerbank ile İş Bankası tarafından kurulan bir anonim şirket kökür üretimine başladı. Sümerbank'ın hissesi 1936 yılında, diğer ortakların hissesi de 1943 yılında Etibank'a devredilerek, işletme devletleştirildi ve Keçiözümlü

6 TKİ, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu*, Ankara, 1973, s.75.
7 Etibank, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Etibank*, Ankara, 1973.

41

43

Kükürtleri İşletmesi Müessesesi kuruldu. Bu işletme bugün kapatılmış durumdadır.

Siemens'in iltizamla işlettiği Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi 1939 yılında vergi borcu nedeniyle Hazineye geçti; Etibank Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi haline dönüştü. Böyle bir işletme bugün yoktur.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) 22 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2804 Sayılı Yasayla kuruldu.

MTA 1940 yılında Raman'da petrol buldu. Bunun üzerine Türkiye Neft Sanayii A.Ş.'nin İstanbul'daki Boğaz İçi Rafinerisi'nin teçhizatı satın alındı ve 1942 yılında Raman Sahası yakınındaki Maymune Boğazında (Siirt) yeniden kuruldu. Bu çalışmalar sonucunda Türkiye'ye Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), TÜPRAŞ, Petkim, İGSAŞ gibi kuruluşlar kazandırıldı. Bu kuruluşların tümü bugün özelleştirilme sürecinde bulunuyor.

V. TEKEL (TÜTÜN, İÇKİ, TUZ)

Osmanlı İmparatorluğu 1876 yılında borçlarını ödeyemedi. 1881 yılında Muharrem Karamanesi ile Türkiye'den alacağı olan ülkelerin temsilcilerinden oluşan Osmanlı Düyün-u Umumiye İdaresi (Osmanlı Genel Borçlar İdaresi) kuruldu. Düyün-u Umumiye, Osmanlı Devleti'nin bazı gelirlerine el koydu. Bu gelirler arasında balık resmi, içki istihlak ve ruhsatı vergisi, ipek öşrü, pul resmi, tuz inhisarı resmi, Müsterekülmenfaa Tütün Şirketi (Reji) geliri de vardı.

Yabancılarla ait Reji Şirkeli (Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhanları Müsterekül-Menfa'a Reji Şirketi) Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretimini ve işlenmesini sıkı bir biçimde denetliyor, elde edilen gelirin büyük bir bölümünü Osmanlı borçları karşılığında Düyün-u Umumiye'ye veriyordu. Örneğin, 1884-1908 döneminde tütün işinden elde edilen kârın, Reji Şirketi, Düyün-u Umumiye ve Osmanlı Hazinesi arasındaki dağılımı şöyleydi: Reji, 162.202 Osmanlı Lirası; Düyün-u Umumiye, 744.893 Osmanlı Lirası; Osmanlı Hazinesi, 41.906 Osmanlı Lirası. 1940 yılında yayımlanan bir kitapta Reji'nin çalışmalarını şöyle değerlendirebiliriz:

Reji, ta bidayette (başlangıçta), tütün istihsal ve ziraati üzerine tahditler (sınırlamalar) vazetmiş (koymuş) bulunuyordu. Zürra (çiğirler) her tarafta şikayet ediyordu. Lakin, Reji, Hükümetle akdemiş olduğu mukaveleye dayanarak, istediği şekilde ekime mani oluyor veya müsaade ediyordu. Tütün ekiciler için ruhsatname almak, mahsulü Reji'nin depolarına teslim etmek mecburiyeti vardı. Bu depoların adet ve istisabı (hacmü), yetişen tütün mahsulünü almağa kafi gelmiyor; mahsulü elinden çıkarmış

44

Tekel Genel Müdürü Recai Dıblan Türk tütününü yerine Virjinya tütününü ekimini teşvik edenlere 1973 yılında şu cevabı veriyordu:

Türk tütününü dünyanın her tarafında aranan bir meta haline gelmiştir. Bu suretle de, Türk tütününü bitir, Virjinya tütününü ekilmelidir, diyenlere bunun böyle olmadığını ispat edilmiştir. Çünkü bu Virjinya tütününü ekimini teşvik eden davranışlarda, Virjinya tütününü ekmele beraber yabancı sigara imalatçılarına "Buyurun Türkiye'de istediğiniz sigarayı getirin" daveti de mevcuttur. Bu ise, Cumhuriyet devrinde kapitülasyonlara dönmekten başka bir mana ifade etmezdi. İşte Cumhuriyet Müessesesi, Tekel'in maruz kaldığı bütün güçlüklerle rağmen bu iddiayı yıkmış, biz kendi tütünümüzden kendi sigaramızı yapacağız, tezini inançla savunmuştur."

Atatürk, tütünde ve sigara üretiminde devlet tekelinin kaldırılmasına izin verir miydi?

1881 yılındaki Muharrem Kararnamesi alkollü içkilerin geliri de Düyün-u Umumiye'ye, diğer bir deyişle Osmanlı borçlarının ödenmesine ayrılmıştı.

Atatürk Türkiye'yi bunu da değiştirdi. 1 Haziran 1926 günü yürürlüğe giren 790 Sayılı Yasa ile, her türlü alkollü içki üretimi, ithal ve satışı devlet tekeline altına alındı. Yasanın bir maddesine göre, bu tekelin tamamıyla veya bir bölümünün bir anonim şirkete devredilmesi mümkündür. Bu iş Türkiye İş Bankası ile Nacella Organizasya isimli bir Leh şirketine bırakıldı. Bu grup, işletme hakkını, İspirto ve Meşrubatı Külliye İnhisarı İşletme Türk Anonim Şirketi'ne devretti. Ancak bu şirketin taahhütlerini yerine getirmemesi üzerine şirketin iflasına mahkemece karar verildi ve 1571 Sayılı Yasayla İspirto ve Meşrubatı Külliye İnhisarı Kurularak Maliye Vekaleti'ne bağlandı. Bu birim 1932 yılında İnhisarlar Genel Müdürlüğü bünyesine alındı.

Türkiye'de ilk bira fabrikası, bir Alman şirketi tarafından 1888 yılında inşasına başlanılan Bomonti Bira Fabrikası'dır. Bu şirket 1890 yılında üretime başladı. Diğer bir Alman şirketi de 1910 yılında Nektar isimli bir bira fabrikası kurdu. Ancak Nektar Şirketi başarısız kaldı ve 1912 yılında Bomonti Şirketi ile birleşti. Bomonti-Nektar Şirketi'nin sözleşmesi 1938 yılında sona erince, fabrika millileştirildi ve devletleştirildi; 1940 yılında İnhisarlar Genel Müdürlüğü'ne devredildi.

1910'lu yıllarda İzmir'de Halkapınar'da yabancı sermayeye "Aydın" isimli bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1931 yılında faaliyetini durdurdu. Bu fabrikanın yerinde Tekel Genel Müdürlüğü Şarap Fabrikası fa-

10 Tekel, Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel, İstanbul, 1973, 10.

46

olmak için, çiğçi malını ucuz ucuz vermek ıstıvarında (zorunda) kalıyordu.

Reji tütün kaçakçılığına mani olmak için kolcu teşkilatı vücade getirmişti. Kaçak istihlakın (üretimin), megru satışın çok fevkinde (üstünde) olduğu muhakkaktı ve inhisarın muvaffakiyetsizliğinin sebebi de bu idi. Mukavele mucibince, Devletin polis ve jandarması, icabında, bu teşkilata yardım ediyordu. Bir istatistiğe nazaran, 42 senelik Reji idaresinde, kaçakçı, kolcu ve Devlet zabıtasından ölenlerin adedinin 20. 000 olduğu iddia edilmektedir."

1925 yılında hükümetle Reji Şirketi arasında yapılan bir anlaşma ile Reji'nin bütün hak ve yükümlülükleri devlete devredildi. Cumhuriyet Hükümeti, Reji'nin sermayesi olan 4 milyon Fransız Frankını Osmanlı Bankası'na ödedi ve Reji'nin yönetimini devraldı. Ayrıca 26 Şubat 1925 gün ve 588 Sayılı Yasa, "İstihlakı dahilîyeye mahsus tütün mübayaası, işletilmesi ve tütün ve sigara imalı ve satılması ile tütüne müteallik sair umur... doğrudan doğruya Hükümetçe ifa edilir" düzenlemesini getirdi.

9 Haziran 1930 gün ve 1701 Sayılı Yasa ise 588 Sayılı Yasanın yerini aldı. Bu yasaya göre, halkın tüketimi için tütün ve tımbekiği satın almak, işlemek, kıymak; bu tütünden sigara, enfiye, ağır ve pipo tütünü yapmak; bu maddeleri markalı, bandrollü ve etiketli kutulara ve paketlere koymak; bunları ülke içinde satmak devletin tekeline altına alındı. Yalnızca yabancı ülkelere satmak amacıyla yaprak tütün ticareti yapmak serbest bırakıldı.

2 Temmuz 1932 tarihinde kabul edilen 2054 Sayılı Yasa ile çay, şeker ve kahve ithalatını bir elden idare etme yetkisi hükümete verildi.

1928-1932 döneminde Tütün, Tuz ve Alkollü İçkiler (Müskirat) İnhisarlar İdaresi ayrı ayrı faaliyet gösteriyordu. Bu kuruluşlar, 1932 yılında birleştirilerek İnhisarlar Umum Müdürlüğü adını aldı. 1946 yılında ise Tekel Genel Müdürlüğü'ne dönüştü.

Atatürk'ün bu yasası 1980'den sonra değiştirildi. 3 Haziran 1986'günü Resmî Gazete'de yayımlanan 3291 Sayılı Yasa ile sigara üretiminde devlet tekelini kaldırdı. Atatürk Türkiye'sinde yabancı ülke sigaraları içilmezdi; insanlarımız çeşitli zararlı katkı maddeleriyle harmanlanmış ithal tütüne ve bazı markalara bağımlı hale getirilmezdi. Yabancı sigara tükellerinin çabaları sonucunda bunlar yapıldı ve yapılıyor.

8 Derin, Haldun, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul, 1940, s.126-127

9 Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurul, Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü 1986 Yılı Raporu.

45

aliyet gösterdiğine göre, bu kuruluş da devletleştirilmiş olsa gerekir.

1936 yılında Ankara'da Gazi Orman Çiftliği Müdürlüğü tarafından bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1937 yılında genişletildi ve 6 Temmuz 1939 gün ve 3697 Sayılı Yasayla İnhisarlar Genel Müdürlüğü'ne devredildi.

1884 yılında kurulan Cibali Tütün ve İzmir Tütün, 1895 yılında kurulan Adana Tütün ve 1897 yılında kurulan Samsun Tütün fabrikaları Cumhuriyet döneminde yenilendi ve büyütüldü. Ayrıca 1927 yılında Bitlis Tütün ve 1939 yılında Malatya Tütün fabrikaları açıldı. Tekel, ayrıca, Tekirdağ (1931) ve İzmir'de (1935) şarap, Paşabahçe'de (1930) rakı ve votka, Ankara'da bira (1934) fabrikaları kurdu.

Günümüzde isteyen şirket yurtdışından istediği tür ve miktarda alkollü içki ithal ediyor. Bazı çevreler, Tekel birasının ve şarabının satılmaması için ellerinden geleni yapıyor. Ocak (2001) ayının sonunda rakı gibi bazı yüksek alkol oranlı içkiler konusundaki devlet tekelini IMF'nin Kasım (2000) krizi sırasında yaptığı dayatma sonucu kaldırdı. 22 Haziran 2000 günü Hazine Müsteşarlığı tarafından IMF'ye verilen mektupta, "Tekel'in bazı işletmelerinin özelleştirileceği taahhüdünde bulunuldu. Atatürk hayatta olsa, bunlara izin verir miydi?"

VI. ŞEKER

Osmanlı döneminde şekerin tümü dışardan alınıyordu. Uşak'ta 19 Nisan 1923 tarihinde yerel girişimcilerin katılımıyla Uşak Terakkî Ziraat T.A.Ş. kuruldu.¹¹ Uşaklı birkaç sermaye sahibi ve Uşak halkının katılımıyla oluşan bu şirketin amacı bir şeker fabrikası kurmaktır. Şirket iki yıllık çabaya rağmen taahhüt edilen sermayeyi toplayamadı. Devlet çeşitli biçimlerde destek verdi. 25 Ocak 1926 gün ve 724 Sayılı Yasayla şeker ithalatı tamamıyla devlete verildi. Özel girişimciler sorunları yine çözemeyince, Sanayi ve Maadin Bankası şirkete yüzde 30 oranında ortak edildi. Şirket buna rağmen başarılı olamadı ve zarar etti. 6 Ağustos 1931 tarihinde tasfiyesine karar verilen şirketin malvarlığı, alacağına karşılık olarak, Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Böylece devletleştirilen Uşak Şeker Fabrikası, 4 Temmuz 1933 tarihinde Devlet Sanayi Ofisi'ne, 11 Temmuz 1933 tarihinde de Sümerbank'a devredildi.

Bazı milletvekilleri ve tüccarlar Tarakya'da bir şeker fabrikası kurma girişiminde bulundu. Bu çabalar sonucunda 14 Haziran 1925 tarihinde İstan-

11 Yeldel, Turan, 30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı No. 48, Ankara, 1958.

47

bul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. doğdu. Şirketin hissesinin yüzde 68'i İş Bankası'na, yüzde 22'si milletvekilleri ve tüccarlara, yüzde 10'u da Ziraat Bankası'na ve Trakya illeri özel idarelerine aitti. Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli 22 Aralık 1925 günü atıldı. Fabrika 26 Kasım günü faaliyete geçti. Şirket zarar edince, devlet şirkete sermayesinin dörtte birini aşan miktarda yardımda bulundu, vergi muafiyetleri tanıdı, çeşitli ayrıcalıklar getirdi ve üretilen şekerin tümünü satın almayı taahhüt etti. Şirket, 1935 yılı Temmuz ayında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ne devredildi (devletleştirildi).

1932 yılında Eskişehir'de bir şeker fabrikası kurmak amacıyla Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. oluşturuldu. Şirket hissesinin yüzde 51'i İş Bankası'na, yüzde 24'ü Ziraat Bankası'na ve yüzde 24,5'i de Sanayi ve Maden Bankası'na aitti. Yüzde 1'lik bölüm ise iki kişiye aitti. Diğer bir deyişle, yüzde 52'si özel sektöre ait bir şirket oluşturuldu. Fabrikanın temeli 1 Şubat 1933 tarihinde atıldı. Fabrika 5 Aralık 1933 tarihinde işletmeye alındı. Sümerbank kurulunca, Sanayi ve Maden Bankası'nın hissesi bu kuruluşa geçti. Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ne devredildi.

Turhal Şeker Fabrikası'nın temeli 7 Ekim 1933 tarihinde atıldı ve fabrika 26 Eylül 1934 tarihinde işletmeye alındı. Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş.'nin hissesinin yüzde 51'i İş Bankası'na, yüzde 49'u Ziraat Bankası'na aitti. Bu şirket de 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ne devredildi.

Türkiye'de şeker pancarı tarımı Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. yaygınlaştırdı. Şeker pancarı tarımıyla birlikte hayvancılık ve çağdaş tarım anlayışı da yerleşti. Bu devlet kuruluşa kısa sürede Türkiye'yi, şeker gibi önemli bir gıda maddesinde dışa bağımlılıktan kurtardı. 1927 yılında 6 664 aile şeker pancarı ekerken, bu sayı 1935 yılında 56 bine, 1945 yılında 98 bine ve 1972 yılında da 430 bine çıktı.

Şeker fabrikalarının devletleştirilmesi, 1958 yılında yayımlanan kitapta şöyle anlatılıyor:

Uşak Terakki Ziraat Türk Anonim Şirketi, sermayesinin kıfayetsizliği dolayısıyla bir çok mali güçlüklerle karşılaşmış, milli bankalar ile resmi müesseselerin bütün yardımlarına rağmen, zararı seneden seneye artarak, 1930 senesinde şirketin, Sanayi ve Maden, Ziraat ve İş Bankaları ile Şeker ve Petrol İhtisatlarına olan borcu 5 milyon liraya yaklaşmış.

Diğer taraftan İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Alpullu Fabrikası da, ilk senelerde zarar ile çalışmış ve 1929 Bilançosuna göre büyük bir kısmı Devlete ve Milli Bankalara olmak üzere, iş-

letmeye bağlanan yabancı sermaye tutarı 5 milyon liraya yaklaşmıştır.

Yapılan bütün yardım ve himayelere rağmen beklenen gelişmeyi gösteremeyen Şeker Sanayinin, hususi mütebbitlerin elinden alınarak devletleştirilmesinde faide gören hükümet, 19 Haziran 1930 tarih ve 1709 sayılı kanunu hazırlamıştır.¹²

IMF'ye 22 Haziran 2000 tarihinde verilen Niyet Mektubu'nda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin de özelleştirme kapsamına alınacağı belirtilmektedir.

VI. SANAYİ

1. Sümerbank

1925 yılında 633 Sayılı Yasayla "Sanayi ve Maden Bankası" kuruldu. Devletin elindeki sanayi kuruluşları bu bankaya devredildi. Sanayi ve Maden Bankası 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası olarak ikiye ayrıldı. Bu iki kuruluş, 3 Haziran 1933 gün ve 2262 Sayılı Yasa ile birleştirilerek Sümerbank kuruldu. Sümerbank (Sümer Holding) ve bütün fabrikaları 30 Ekim 1987 tarihinde özelleştirme kapsamına alındı.

Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayii Müessesesi¹³ 1850 yılında özel sektöre ait bir kuruluş olarak Barutçubaşı Ohanez tarafından Basmahane adıyla kuruldu. İşletme birkaç kez el değiştirdikten sonra 1933 yılında Sümerbank'a devredildi. 1934 yılında işletmedeki 60 adet eski dokuma tezgâhı 329 tezgâha, 3 200 işçi de 8928 işçi çıkarıldı. Türkiye'nin giydirilmesine giyim sanayine yıllarca büyük katkılarda bulunan bu işletmenin 12 Ekim 1999 tarihinde kapatılması kararlaştırıldı.¹⁴ Ancak fabrika bugün, yapılan direnişler sonucunda faaliyetini sürdürüyor.

Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli, Kayseri Bez Fabrikası olarak 20 Mayıs 1934 günü atıldı. Fabrika 16 Eylül 1935 günü işletmeye açıldı. Bu işletmenin kapatılması için 9/8/1999 tarihinde karar alındı. İşçiler bir ara ücretli izne çıkarıldı. Ancak Teksif'in yaptığı girişimler sonucunda fabrika faaliyetini sürdürüyor.

Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli 20 Ekim 1934 günü atıldı. Fabrika 4 Nisan 1937 günü işletmeye açıldı. İşçi lojmanları,

¹² Veldet, H. age., s. 555.

¹³ Sümerbank, *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank (1923-1973)*, Ankara, 1973.

¹⁴ Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, *Türkiye'de Özelleştirme*, 4 Ağustos 2000.

kreşi, okulu, misafirhanesi, kütüphanesi, sinema salonu, spor kulübü ve geniş yemyeşil arazisi ile bu tarihi işletme 31 Ekim 1997 tarihinde hem de yok pahasına özelleştirildi.

Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi'nin temeli 20 Ekim 1934 günü atıldı. Fabrika 4 Nisan 1937 günü işletmeye açıldı. İşletme bugün özelleştirilme sürecini yaşıyor. İhale açıldı.

Sümerbank Adana Bez Fabrikası 1885 yılında Tırpani Kardeşler tarafından kuruldu. Şirket 1927 yılında Ziraat Bankası tarafından satın alındı ve 1937 yılında Malatya Bez ve İplik T.A.Ş.'ne (Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası ortaklığı) devredildi. Fabrika 5 Eylül 1946 tarihinde Sümerbank tarafından satın alındı. Adana Pamuklu Sanayi 8 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.

Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli 1936 yılında atıldı ve fabrika 14 Acalık 1939 tarihinde işletmeye açıldı. Fabrikanın kuruluşta adı Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. idi (Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası ortaklığı). Fabrika 1 Haziran 1946 tarihinde Sümerbank tarafından satın alındı. 2000 yılı ortalarında işletmenin özelleştirilmesi çalışmaları sürmekteydi.

Sümerbank Defterdar Fabrikası 1836 yılında fes imalathanesi (feshane) olarak açıldı. 1843-1851 döneminde dokuma fabrikasına dönüştürüldü. 1866 yılındaki yangından sonra 1868 yılında yenilendi ve modern bir mensucat fabrikası oldu. 1877-1925 döneminde askeri fabrika olarak çalıştı. 1925 yılında Sanayi ve Maden Bankası tarafından bir şirkete kiralandı. 1933 yılında ise özel sektörden alınarak Sümerbank'a devredildi ve adı Sümerbank Defterdar Mensucat Fabrikası oldu. Bu işletme özelleştirildi.

Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi Hereke Fabrikası 1843 yılında özel bir işletme olarak çalışmaya başladı. 1878 yılındaki yangın nedeniyle ancak 1883 yılında yeniden işletmeye açılabilirdi. 1925 yılında Sanayi ve Maden Bankası'na devredildi. 1932 yılındaki yangından sonra yenilenerek 1933 yılında Sümerbank'a devredildi. Bu tarihi işletme 8 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.

Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi Bünyan Fabrikası 1927 yılında Sanayi ve Maden Bankası'nın iştirakiyle Kayseri Bünyan Halı İpliği T.A.Ş. adıyla kuruldu. Şirket 1933 yılında dokuma üretimine geçti ve 1 Mayıs 1934 tarihinde Sümerbank'a devredildi. İşletme 31 Ekim 1997 tarihinde özelleştirildi.

Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi'nin (Bursa) temeli 28 Kasım 1935 tarihinde atıldı. Fabrika, 2 Şubat 1938 tarihinde Atatürk tarafın-

dan işletmeye açıldı. Atatürk Merinos Fabrikası'nın şeref defterine şunları yazdı: "Sümerbank Merinos Fabrikası, pek kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser yurdun, hususile Bursa bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir". Fabrika faaliyetini sürdürüyor ve özelleştirilmeyi bekliyor.

Isparta bölgesinde halı ipliği ihtiyacının karşılanması amacıyla 1924 yılında Türkiye Sanayi ve Maden Bankası ile Isparta halıcılarının ortak girişimiyle bir fabrikanın temeli atıldı ve fabrika 1926 yılında işletmeye açıldı. 1933 yılında bu şirket tasfiye edildi ve 1943 yılında Sümerbank tarafından satın alınarak Sümerbank Halıcılık Müessesesi'ne dönüştürüldü. Bu işletme halen faaliyetini sürdürüyor; ama özelleştirilme kapsamına alınmış durumda özelleştirilmeyi bekliyor.

Sümerbank Gemlik Suni İpek ve Viskos Mamulleri Sanayii Müessesesi'nin temeli 28 Kasım 1935 tarihinde atıldı ve fabrika Atatürk tarafından 1 Şubat 1938 tarihinde işletmeye açıldı.

Sümerbank 1933 yılında kurulduğunda bazı satış mağazalarında fabrikaların ürünleri satılıyordu. 1934 yılında Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü kuruldu. 1938 yılına kadar 7 satış mağazası açıldı. Daha sonraki yıllarda açılan satış mağazalarının sayısı 400'e ulaştı. Bu satış mağazalarının 291'i 1933 yılında, 88'i 1995 yılı Kasım ayında ve 11'i de 1996 yılı Aralık ayında özelleştirildi.

1928 yılında Kütahya'da İnşaat Malzemesi Ltd. Şirketi kuruldu. Sümerbank 1935 yılında bu şirketi satın alarak (devletleştirilerek) Sümerbank Kütahya Keramik Fabrikası yaptı.

1936 yılında Nafia Vekaleti (Bayındırlık Bakanlığı) İktisat Vekaleti'ne (Maliye Bakanlığı) başvurarak Sivas civarında bir çimento fabrikasının kurulmasını istedi. 1936 yılı ortalarında da bu doğrultuda bir kararname kabul edildi.¹⁵ Sümerbank Sivas Çimento Sanayii Müessesesi'nin yapımı için 1938 yılında sözleşme imzalandı ve fabrika 5 Haziran 1943 tarihinde işletmeye alındı. Bu fabrika 25 Aralık 1992 tarihinde özelleştirildi.

Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1812 yılında II. Mahmut tarafından özel sektörden satın alındı (devletleştirildi). Fabrika 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maden Bankası'na devredildi; 1933 yılında da Sümerbank'a bağlandı. İşletmenin kapatılması için 12 Ekim 1999 tarihinde karar çıktı. Ancak yapılan direnişler sonucunda kapatma kararı uygulanmadı. Bugün işletme faaliyetini sürdürüyor.

Isparta Gülyâğı Fabrikası (Türk Gülyâğıcılığı Ltd. Şti) 1935 yılı Mart

¹⁵ Toros, Hüsamettin, *Türkiye Sanayii, Devlet İşletmeleri*, İstanbul, 1954, s.68.

ayında faaliyete geçti. Şirketin sermayesinin üçte ikisi Sümerbank'a, üçte biri Ziraat Bankası'na aitti. 1945 yılında Tekel'e devredildi.

2. Seka (Kâğıt)

Sümerbank'a ait İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası'nın temeli 1934 yılında atıldı ve işletmede ilk kâğıt 18 Nisan 1936 günü üretildi, 6 Aralık 1936 günü ise ikinci Kâğıt ve Selüloz Fabrikası'nın temeli atıldı. Kocaali Mibusu Sırrı Bey, 14 Ağustos 1934 günü gerçekleştirilen temel atma töreninde şunları söylüyordu:

*Toyyün emiş (belirgin hale gelmiş) hakikattir ki, iktisadî esaret, siyasi esaret kadar bir milleti bentiğinden mahrum eder. İktisadî esaretten kurtulmak da, ecnebiye muhtaç olmamak, kendi ihtiyacını kendisi temin etmek, parasını mümkün olduğu kadar memleketinde bırakmakla olur. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî esaretten kurtulmamasına sebep, bunları yapmaması idi... Bizim bir fabrika yapmaktığımız başka milletlerin fabrika yapmalarındaki muvafakiyete benzemez. Bizim her kurduğumuz fabrika iktisat sahasında da ispatı rüşt ettiğimiziz canlı delildir.*¹⁶

Hükümetin SEKA'yı kapatması ancak Selüloz-İş'in önderliğindeki büyük mücadeleyle engellenebildi. SEKA bugün parça parça hızla özelleştirilmektedir.

3. Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE)

İstiklal Savaşı sürerken, 1921 yılında, Ankara'da Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü kuruldu. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ulusal savunma sanayinin kurulması için büyük yatırımlar yapıldı. 1926 yılında Kayaş Kapsül ve İmla Fabrikası kuruldu. Elmadag Barut Fabrikası 1928 yılında Tekel tarafından kuruldu ve 1934 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne devredildi. Kırıkkale Barut Fabrikası 1939 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından kuruldu. Türkiye'de ilk çelik fabrikası 1932 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak kuruldu (Kırıkkale Çelik Fabrikası).

Kayseri'de 1925 yılında kurulan Kayseri Tayyare Fabrikası'nda ise avcı uçakları üretiliyordu. Türkiye'nin savunması ve ekonomisi açısından hayati öneme sahip bu fabrikalar 8 Mart 1950 günü kabul edilen 5591 Sayılı Yasa ile Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na dönüştürüldü. IMF'ye 22 Haziran 2000 tarihinde verilen Niyet Mektubunda,

16 Kuroç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, cilt 2, 1933-1935, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No. 580, Ankara, 1993, 229-230.

52

MKE'nin de özelleştirme kapsamına alınacağı belirtilmiştir.

4. Karabük Demir-Çelik

Atatürk, Türkiye'de bir demir-çelik fabrikasının kurulmasına çok büyük önem veriyordu. İktisat Vekaleti ilk olarak 1925 yılında bu konuda bir çalışma yaptı. 17 Mart 1926 tarihinde de Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun (No:786) kabul edildi. Bu kanun, demir sanayinin devlet tarafından kurulmasını öngörüyordu. Yasanın 1. maddesi şöyleydi:

Karadeniz bölgesinde Devlet tarafından tesis edilecek demir sanayii ile merbutu kömür ve demir madenlerinin tetkik, taharri, tesis ve işletilmesi için dört sene sarf edilmek ve her sene sarfi icap eden miktar bütçeye konulmak üzere, on sekiz milyon lira tahsis olunmuştur.

Bu yasanın çıkmasına rağmen gerekli adım atılmadı. 1928 yılında bu konuda çeşitli toplantılar yapıldı. 1932 yılında Sovyet temsilcileriyle bu konu görüşüldü. 15 Mart 1937 tarihinde Sümerbank Karabük Bürosu kuruldu. Tesislerin temeli de 3 Nisan 1937 günü atıldı. Bu fabrika kurulmadan önce bugünkü Karabük'ün yerinde 13 haneli Karabük Köyü vardı. Daha fabrikanın yapımına başlanırken, fırınları döşeyecek usta tuğlacıların ve diğer çalışanların kalmaları için konutlar yapıldı.¹⁷ Türkiye'nin ilk gübre fabrikası da Karabük Demir-Çelik içinde 1938 yılında kuruldu (amonyum sülfat tesisi). 5 Nisan 1994 kararları arasında Karabük Demir-Çelik'in özelleştirilmesi veya kapatılması da yer alıyordu.¹⁸ Karabük Demir-Çelik 30 Aralık 1994 tarihinde özelleştirildi.

5. Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.

Türkiye Gemi Sanayii A.Ş., ülkemizde kökleri 15. yüzyıla kadar uzanan bir tersanecilik geleneğinin devamıdır.¹⁹

Haliç Tersanesi'nin kurulma çalışmaları, 1455 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatıldı. Sultan III. Selim döneminde 1 no'lu havuz, Sultan II. Mahmut zamanında 1825 yılında 2 no'lu havuz ve Sultan Abdülaziz zamanında da 1870 yılında 3 no'lu havuz tamamlandı. Haliç Tersanesi 1910 yılına kadar askeri tersane olarak görev yaptı. Daha sonra sivil yönetime devredilen tersane 1933 yılında 2248 Sayılı Yasayla (Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kanun, 31

17 Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri*, Ankara, 1973; Barlas, Uğuroğlu, *Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri (1937-1971)*, Karabük, 1971.

18 Başbakanlık, *Ekonomik Öneriler Uygulama Planı (5 Nisan 1994)*, Ankara, 1994, s.22.

19 Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, *Türkiye Gemi Sanayii A.Ş. 1986 Yılı Raporu*.

53

Mayıs 1933) Denizyolları İşletmesi (Marmara, Akdeniz, Karadeniz hatları), A.K.A.Y. İşletmesi (İstanbul ve civarı hatları ve Yaalova) ve Fabrika Havuzlar İşletmesi adıyla kurulan birime, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na, 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında, Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne ve 1985 yılında da Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye devredildi. Haliç Tersanesi'nin kapatılması konusunda 18 Nisan 2000 tarihinde bir karar alındıysa da, Dok Gemi-İş'in örgütlü tepkisi sayesinde bugün faaliyetini sürdürüyor.

Camialtı Tersanesi 1933 yılında kuruldu ve Liman Atölyesi adıyla Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne bağlandı. Tersane 1944 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na devredildi. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ne devredildi. Camialtı Tersanesi'nin kapatılması konusunda 18 Nisan 2000 tarihinde karar alındıysa da, Dok Gemi-İş'in mücadelesiyle bu karar uygulanamadı; tersane faaliyetini sürdürüyor.

İstinye Tersanesi 1912 yılında Fransız Saint-Nazaire Şirketi tarafından "Boğaziçi İstinye Havuz ve Tezgahları" adı ile kuruldu. 1938 yılında millileştirildi ve devletleştirildi ve Denizbank'a devredildi. 1952 yılında Denizcilik Bankası'na, 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye devredildi. İstinye Tersanesi 1992 yılında kapatıldı.

Alaybey Tersanesi 1925 yılında İzmir Liman ve Körfez İşletmesi T.A.Ş. bünyesinde kuruldu. 1938 yılında Denizbank'a, 1939 yılında Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1943 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na bağlandı. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye, 2000 yılında ise Türk Silahlı Kuvvetleri'ne devredilerek kapatılma veya özelleştirilmeden kurtuldu.

VII. ENERJİ

Elektrik ve Havagazı üretimi ve dağıtımı

İstanbul'da elektrik üretimi ve dağıtımı yetkisi ilk olarak Rumeli yakası için Macar sermayeli Ganz Anonim Elektrik Şirketi'ne 1 Ekim 1910 tari-

hinde 50 yıllığına verildi.²⁰ Ganz Anonim Elektrik Şirketi 1911 yılında Banque Generale de Credit Hongrois ve Banque De Bruxelles bankalarıyla birlikte Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'ni kurdu. Şirket önce Kabataş'ta elektrik üretimine başladı. 29 Mayıs 1917 tarihinde ise Silahbarağ'da bir santral kurarak 11 Şubat 1914 İstanbul Tramvaylarına ve 14 Şubat 1914 tarihinde de şebekeye ve abonelere elektrik vermeye başladı. Şirket 17 Haziran 1923 tarihinde Ankara'daki Hükümet ile bir anlaşma yaparak, o güne kadar elde ettiği hak ve çıkarlarını yeni hükümete kabul ettirdi ve onaylattı. Şirketin adı Türk Anonim Elektrik Şirketi olarak değiştirildi. 7 Eylül 1926 tarihli bir sözleşme ile de şirketin imtiyaz süresi 28 Aralık 1993 tarihine kadar uzatıldı.

İstanbul'da Anadolu yakasında elektrik üretim ve dağıtımı 18 Eylül 1924 tarihinde yapılan bir sözleşme ile Kadıköy Gaz Şirketi'ne verildi. Bu şirket 1926 yılında İstanbul Havagazı Şirketi'ni de alarak İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi'ni kurdu. Şirketin sermayesi Fransızlara aitti. Şirketin kısaltılmış adı SATGAZEL'di (Societe Anonyme Turquie de Gaz et d'Electricite a İstanbul d'Entreprises Industrielles).

İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi (SATGAZEL) dağıttığı elektriği Rumeli yakasındaki Türk Anonim Elektrik Şirketi'nden alıyordu. 20 Nisan 1931 tarihinde hükümet ile bu iki yabancı şirket arasında bir anlaşma yapıldı. SATGAZEL kendisine tanınmış olan elektrik dağıtım imtiyazını Türk Anonim Elektrik Şirketi'ne devretti.

Bu yabancı sermayeli şirketin uygulamaları Türkiye'ye zarar vermeye başladı. Yurtdışına istediği gibi kâr transfer edemeyen şirket, "birec vesile ile taahhütlerini ihmal ediyor ve fenni icaplara zahiren uygun göstermeğe çalıştığı bazı eski tesisatını ufak tefek tamiratla idameye çalışıyor... Hükümetin gündem güne artan uyanıklığı ve tedbirleri karşısında şirketin menfaati ve vaziyeti sarımsılaşmaya başlamıştı. Bazı taahhüt ve anlaşmalar karşı şirketin aykırı hareketlerini gören hükümet, nihayet meseleyi esaslı bir surette halletmek üzere şirketle giriştiği müzakere neticesinde şirketi satın almaya karar verdi."²¹

Türk Anonim Elektrik Şirketi, hükümetle şirket arasında yapılan sözleşmenin 22 Haziran 1938 gün ve 3480 Sayılı Yasayla onaylanmasına üzerine, 1 Temmuz 1938 tarihinde millileştirildi ve devletleştirildi.

Bu dönemde İzmir'de bir Belçika şirketi; Edime, Tekirdağ, Bursa, Balık-

20 TEK, 50. Yıl, Ankara, 1973.

21 Dinçel, Adnan, "Türkiye'de Elektriklendirme Hizmetlerinin Anı ve Belgelerle Tarihi" TEK, 50. Yıl, Ankara, 1973.

esir, Kastamonu ve Gaziantep'te İtalyan Marelli Şirketi; Antalya, Konya, Ödemiş ve Diyarbakır'da Macar Ganz Şirketi; Ankara'da Alman AEG Şirketi; Ordu, Samsun ve Giresun'da Alman Bergman Şirketi elektrik üretim ve dağıtım yapıyordu.

Hükümet 1935 yılında yeni bir enerji politikası belirleyerek, imtiyazlı şirketlerin elindeki tesisleri satın almaya başladı. Bu şirketlerin hepsi millileştirildi ve devletleştirildi. Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri 5 Temmuz 1939 gün ve 3688 Sayılı Yasayla, Bursa ve Müttehit Elektrik T.A.Ş., 5 Temmuz 1939 gün ve 3689 Sayılı Yasayla, Bursa ve Mersin Elektrik T.A. Şirketleri ise, 19 Temmuz 1943 gün ve 4483 Sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi.²³

14 Haziran 1935 gün ve 2805 Sayılı Yasayla, maden ve elektrik enerjisi alanında faaliyet gösterecek Etibank ve aynı yıl 2819 Sayılı Yasayla Elektrik İşleri Etüd İdaresi kuruldu.

Elektrik dağıtım ve şebekelerinin özelleştirilmesi, Türkiye çapında aşağı yukarı tamamlanmış durumdadır. halen, santrallerle diğer üretim ve dağıtım şebekelerinin ve bağlantılı linyit madeni sahalarının özelleştirilmesi sürdürülmektedir.

VIII. BANKACILIK

Sümerbank 1938 yılına kadar sanayi yatırımlarına ağırlık verdi. Bu dönemde yalnızca Ankara ve İstanbul'da 2 şubesi vardı. Bankacılık faaliyetleri 1950'li yıllarda önem kazanmaya başladı. Sümerbank'ın bankacılık bölümü 17 Ekim 1995 tarihinde özelleştirildi. Etibank ticari bankacılığa 1955 yılında geçti ve 2 Mart 1998 tarihinde özelleştirildi. Türkiye Halk Bankası küçük esnaf ve sanatkârı tefecilerin elinden kurtarmak amacıyla 1933 yılında kabul edilen 2284 sayılı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Yasası uyarınca kuruldu ve faaliyetlerine 1938 yılında başladı. Halk Bankası'nın özelleştirilme çalışmaları sürdürülüyor. TC Ziraat Bankası Atatürk döneminin devletçilik politikalarına uyum sağlaması amacıyla 1937 yılında yeniden yapılandırıldı. TC Ziraat Bankası'nın özelleştirilme çalışmaları sürdürülüyor. Emlak Bankası, 1926 yılında, yurdun imarı ve Ankara'nın imar ve inşaat ihtiyacına yardımcı olmak, yetimlere ait paraların muhafazası ve işletilmesi ve yetimlerin hak ve çıkarlarının korunması için Emlak ve Eşyatım Bankası adıyla kuruldu. 14 Haziran 1946 gün ve 4947 Sayılı Yasayla T. Emlak Kredi Bankası'na dönüştürüldü. Emlak Bankası'nın özelleştirilme çalışmaları hızla sürdürülüyor.

22 Dinçel, A., agy., s.98-99; Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968, s.216-7.

10 Haziran 1936 gün ve 3025 sayılı "Van Gölü İşletmesi Kanunu" ile Van Gölü'nde 5 veya daha küçük tonluk araçla yapılan nakliyat hariç tüm nakliyat ve iskele, nhum, antrepo yapım ve işletimi devlet tekeline alındı. Kurulan Van Gölü İşletme İdaresi, ayrıca, gölün doğal servetlerini ve kendi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla göl etrafındaki madenleri Etibank'la birlikte işletebilecekti.

1913 yılında İtalyanlara Haliç'te gemi işletmeciliği imtiyazı verilmişti. İtalyanlar 17 gemiyi sefer yapıyorlardı. 23 Kasım 1935 günü bu imtiyaz kaldırıldı. İtalyanların gemileri millileştirilip devletleştirildi ve İstanbul Belediyesi'ne devredildi. Daha sonra da 16 Temmuz 1941 günü Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü'ne verildi.

1945 yılında ise Şirketi Hayriye devletleştirilerek Devlet Deniz Yolları ve Limanları İşletmesi'ne katıldı.

Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne ait limanların bir bölümü 1997 ve 1998 yıllarında özelleştirildi; bir bölümünün özelleştirilme işlemleri de sürüyor. Şehir hatları gemileri özelleştirme kapsamında, Deniz Nakliyat A.Ş. işyerleri ise özelleştirildi.

Demiryolları

Atatürk Türkiye'si demiryollarına da büyük önem verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları yabancı şirketler tarafından yapılıyor ve belirli bir kilometre garantisi ile işletiliyordu. Yabancı şirket, faaliyetleri sonucunda belirli bir gelir elde edemezse, aradaki fark devlet tarafından ödeniyordu. Atatürk Türkiye'si yabancı demiryollarını millileştirdi ve devletleştirdi.

İlk olarak 1923 yılında kabul edilen bir yasayla, Türkiye'de bundan sonra inşa edilecek hatların devlet tarafından inşa ve işletilmesi kararlaştırıldı. Bu alandaki gelişmeleri şu ahıldan okuyalım:

Fakat asıl milli demiryol tarihimize başlangıç ve milli demiryol dava ve siyasetimize ilk adım sayılabilecek olan tarih, 24 Mayıs 1924 tarihidir. Bu tarih, milli irademin demiryoluna el koyuşunun ve milli demiryolculuğumuzun önemli ve silinmez bir başlangıç tarihidir. Bu tarihte yürürlüğe giren kanunla Hükümet'e, o zamana kadar muvakkat bir idare tarafından işletilen H. Paşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı hatları ile H. Paşa Liman ve Rıhtımının mukavele ve garinmelerdeki hükümlerine uygun olarak satın alınması yetkisi verilmiş, seçici idare de yerini böylece katma bir bütçe ile o zaman Nafia Vekaletine bağlı Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdürlüğüne Umumiyeti adı altında kurulan ve faaliyete geçen yeni ve daimi idareye bırakmıştır.²⁴

24 Ulaştırma Bakanlığı, *Ulaştırma 50 Yıl*, Ankara, 1973, s.42-43.

IX. ULAŞIM

1. Türkiye Denizcilik İşletmeleri

1843 yılında kurulan Fevaidi Osmaniyeli isimli kuruluş İstanbul Boğazında ve Adalara yolcu taşımaya başladı.²⁵ Çeşitli değişikliklerin ardından bu kuruluş 1910 yılında Osmanlı Seyrüsefain İdaresi olarak yeniden yapılandırıldı. 1923 yılında ise 597 Sayılı Yasayla bu kuruluşun adı Türkiye Seyrüsefain İdaresi olarak değiştirildi. 1923 sonrasında yeni gemiler alındı, yeni hatlar açıldı.

19 Nisan 1926 gün ve 815 Sayılı Yasayla, Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine deniz ulaşımı Türk sancağı taşıyan gemilerin dışındakilere yasaklandı; liman hizmetleri ile ilgili işletmelerin yalnızca Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına açık tutulması kararlaştırıldı; Türk karasuları içinde balıkçılık, süngerçilik, vb işleri yapmak ve bu işlerde işçi olarak çalışmak, kaptanlık, çarkçılık, tayfalık gibi görevleri yerine getirmek yine yalnızca Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarına bir hak olarak verildi. Bu alanda bir millileştirme yapıldı.

9 Temmuz 1932 gün ve 2068 Sayılı Yasayla (Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun), limanlar ve iskeleler arasında düzenli posta seferleri devletin tekeline geçti. Elinde gemisi olup limanlar ve iskeleler arasında yolcu ve yük taşıyanlar, gemilerini belirli bir fiyat üzerinden devlete satmaya mecbur tutuldu. Bu koşulu kabul etmeyenler, gemilerini başka ülkelere satma konusunda serbest bırakıldı. 29 Mayıs 1933 gün ve 2239 Sayılı Yasayla (Denizyolları İşletme Kanunu) bu düzenleme bir parça yumuşatıldı.

31 Mayıs 1933 gün ve 2248 Sayılı Yasayla Türkiye Seyrüsefain İdaresi üçe ayrıldı: 1) Denizyolları İşletmesi, 2) A.K.A.Y. İşletmesi, 3) Fabrika Havuzlar İşletmesi. Bu yıllarda A.K.A.Y. idaresi, yeni gemiler inşa ettirdi; Şirketi Hayriye'den iki gemi ve Anadolu-Bağdat Denizyolları'ndan üç gemi satın aldı. 27 Aralık 1937 gün ve 3295 Sayılı Yasayla Denizbank kuruldu. Denizyolları İşletmesi, A.K.A.Y. İşletmesi, Fabrika Havuzlar İşletmesi, Vangölü İşletmesi ve ayrıca İstanbul, İzmir ve Trabzon Limanları İşletmeleri bu kuruluşa bağlandı. Denizbank girişimi başarılı olmadı. Bunun üzerine, 7 Haziran 1939 gün ve 3633 Sayılı Yasayla Devlet Denizyolları ve İşletmeleri Umum Müdürlüğü ile Devlet Limanları Umum Müdürlüğü kuruldu. Bu işletmeler çeşitli değişikliklerden sonra Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne dönüştü.

23 Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, *Türkiye Denizcilik İşletmeleri 1986 Yılı Raporu*, Denizcilik Bankası T.A.O. Araştırma Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, *Denizcilik Bankası T.A.Ş. Hakkında Genel Bilgiler*, 1981.

İmtiyazlı şirketlere ait iken Atatürk Türkiye'si tarafından millileştirilen ve devletleştirilen demiryolu hatları şunlardı:²⁶ Sarıkamış-Rus Hududu (1937), Erzurum-Sarıkamış (1937), Anadolu-Bağdat (Anadolu kısmı) (1928), Mersin-Adana (1928), İzmir-Kasaba (1934), İzmir-Adana (1935), Mudanya-Bursa, Şark Demiryolları, Samsun-Çarşamba (1933).

Atatürk döneminde yapılan demiryolları ise şöyledir (Hattın açılış tarihi parantez içinde belirtilmektedir): Ankara-Kayseri (1927), Kayseri-Sivas (1930), Fevziye-Malatya (1931), Samsun-Sivas (1932), Kütahya-Balıkesir (1932), Ulukışla-Kayseri (1933), Malatya-Ergani (1934), Irmak-Filyoz (1935), Ergani-Diyarbakır (1935), Afyon-Karakuyu (1936), Isparta-Bozanönü (1936), Sivas-Çetinkaya (1937), Malatya-Çetinkaya (1937), Çetinkaya-Erzincan (1938).

Atatürk Türkiye'si hem imtiyazlı yabancı demiryolu şirketlerinin sömürüsüne ve hâkimiyetine son verdi, hem de yurdu demirağlarla örerek, ülkeyi askeri açıdan güçlendirdi, iç pazarın ve ekonominin oluşmasına ve gelişmesine önemli katkılarda bulundu. TCDD Eskişehir Fabrikası 1894 yılında cer atelyesi olarak kurulmuştu. 1929 yılında genişletildi ve fabrikaya dönüştürüldü. TCDD Sivas Fabrikası ise 1939 yılında kuruldu.²⁶

Atatürk'ün demiryolu politikası 1950'li yıllardan itibaren ikinci plana itildi. Demiryolları kasıtlı olarak ihmal edildi. Dünya yeniden demiryollarına büyük ağırlık verirken, Türkiye'de yeni yatırım yapılmadı. Bazı hatlar kapatıldı. 1980'li ve 1990'lı yıllarda ise, TCDD'nin Sivas, Adapazarı ve Eskişehir Fabrikaları özelleştirilecek kuruluşlar listesine alındıysa da, bunlar sonra bu listeden çıkarıldı. Atatürk, kurtardığı ve geliştirdiği demiryollarının elden çıkarılmasına ve tasfiyesine izin veriri miydi?

3. Türk Hava Yolları

Türk Hava Yolları'nın ilk biçimi 20 Mayıs 1933 gün ve 2186 Sayılı Yasayla dayanılarak 1 Haziran 1933 tarihinde Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi adıyla oluştu. Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi, Türkiye içindeki hava taşımacılığının tekeline aldı. 3 Haziran 1938 gün ve 3424 Sayılı Yasayla bu kuruluşun adı Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü oldu ve yurtiçi hava taşımacılığında tekel durumu sürdürüldü. 1980 sonrasında önce hava taşımacılığının yer hizmetleri (HAVAS) özelleştirildi; başka özel şirketlerin de havaalanlarında yer hizmeti vermesine olanak

25 Derin, H., *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940, s.144; Bayındırık Bakanlığı, *Bayındırıkta 50 Yıl*, Ankara, 1973, s.9.

26 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayii*, Ankara, 1973, s.21.

sağlandı. Ayrıca, Türk Hava Yolları'nın özelleştirilmesi çalışmaları da, IMF'nin en önem verdiği özelleştirme listesinin başında olarak hızla sürüyor. THY'nin özelleştirilmesinde aracılık ve danışmanlık hizmetinin Credit Suisse First Boston tarafından yapılması kararlaştırıldı. Atatürk, büyük umutlarla kurduğu havayolu şirketinin ve havalanlarındaki yer hizmetlerinin özelleştirilmesine izin verir miydi?

4. Limanlar

14 Nisan 1925 gün ve 618 sayılı Limanlar Kanunu, Türkiye'deki limanların idare ve bakımını devletin sorumluluğuna alıyordu. Hükümet, sermayesini kısmen bütçeden sağlayarak, her limanda bir Türk Anonim Şirketi oluşturmaya yetkiliydi. Bu şirket, limandaki su ve kömür dağıtımını, yükleme ve boşaltma işlerini düzenleyecekti.

Yabancılar aittir İzmir Rıhtım Şirketi (İzmir rıhtımını ve rıhtımdaki itimavy) 12 Haziran 1933 gün ve 2309 Sayılı Yasayla, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş. ise 23 Aralık 1934 gün ve 2659 Sayılı Yasayla millileştirildi.

18 Haziran 1934 gün ve 2521 Sayılı "Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine Dair Kanun" ile sermayesinin dörtte üçü devlete iktikal etmiş bulunan limanların devlet işletmesi haline dönüştürülmesi sağlandı. Bu yasanın kabulünün hemen ardından İzmir Liman Şirketi tasfiye edildi. İstanbul Liman Şirketi'nin tasfiye işlemleri de bir süre sonra tamamlandı. 10 Haziran 1936 gün ve 3023 Sayılı "İstanbul ve İzmir Limanlarının Sureti İdaresi Hakkında Kanun"la, İstanbul ve İzmir limanlarının çalışmaları düzenlendi.

27 Aralık 1937 gün ve 3295 Sayılı Yasayla Denizbank oluşturuldu. Bu kuruluş, Deniz Yolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'nün yanı sıra İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletme İdareselerini, Tahliye Umum Müdürlüğü'nü, Van Gölü İşletme İdaresini ve diğer bazı işletmeleri bir araya getirdi. Ancak daha sonra Denizbank lağvedilerek, 7 Haziran 1939 gün ve 3633 Sayılı Yasayla Devlet Deniz Yolları ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü oluşturuldu (Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlüklerinin Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun).

Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlı limanların bir bölümü 1997 ve 1998 yıllarında özelleştirildi. Diğer limanlar da özelleştirmede sıralarını beklemektedir.

X. İLETİŞİM-PTT

Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan PTT yeni yatırımlarla güçlendirildi. Ayrıca yabancı sermayedarların elinde bulunan telefon şirketleri millileştirildi ve devletleştirildi. İstanbul Telefon T. A. Ş.'nin millileştirilmesi ve

devletleştirilmesi 10 Haziran 1936 gün ve 3026 Sayılı Yasayla, İzmir Telefon T.A.Ş.'ninki ise 25 Nisan 1938 gün ve 3375 Sayılı Yasayla yapıldı. 1990'larda ise posta hizmetleri ile telefon hizmetleri birbirinden ayrıldı. Yeterli yatırım ve yeni düzenlemeler yapılmadığı ve kaçak işçilikle mücadele edilmediği için posta işinde özel kurye şirketleri hızla yayıldı. Türk Telekomünikasyon A.Ş.'nin özelleştirilmesi yine IMF'nin üzerinde ısrarla durduğu ve dayatma yaptığı bir konu. Cep telefonlarında hizmet satma yetkisi (GSM ilans devirleri) Turkcell ve Telsim'e verildi. Üçüncü lisans ihalesinde de en yüksek teklifi İş Bankası-Telecom İtalia Grubu verdi.

5. Tramvay

Atatürk döneminde, yabancı sermayedarlar tarafından işletilen tramvaylar da mülkiyet değiştirdi. İstanbul Tramvay Şirketi 12 Haziran 1939 gün ve 3642 Sayılı Yasayla; İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi 12 Haziran 1939 gün ve 3643 Sayılı Yasayla ve İzmir Tramvay ve Elektrik T.A.Ş. ise 19 Temmuz 1943 gün ve 4483 Sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi. Kent içi ulaştırma hizmetleri yıllarca belediyeler tarafından gerçekleştirildi. Günümüzde ise, belediye otobüslerinin yerine halk otobüsleri adıyla özel teşebbüs geçiriliyor.

XI. SU

Cumhuriyet'e geçildiğinde, İstanbul ve İzmir'de su dağıtımını yabancı şirketler düzenliyordu. İstanbul Türk Anonim Su Şirketi 20 Mayıs 1933 gün ve 2198 Sayılı Yasayla; Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Su Şirketi 11 Nisan 1938 gün ve 3359 Sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi. Günümüzde ise bazı yabancı şirketler kentlerin su işine el atmaya çalışıyor.

XII. VAKIFLAR

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, çeşitli nedenlerle, arazinin önemli bir bölümü vakıfların elindeydi. Engelhardt, Türkiye'deki gayri menkullerin ve emlakın dörtte üçünün 19. asırda vakıf sıfatıyla camilere ait bulunduğunu iddia etmektedir.²⁷ 1935'te yürürlüğe giren 2762 Sayılı Vakıflar Kanunu ile bu vakıflar devletin denetimine altına alındı.

XIII. İHRACATÇILARIN DENETLENMESİ

9 Haziran 1936 gün ve 3018 Sayılı Yasa ile 1705 Sayılı Ticarete Taşışın

27 Derin, H, say. s.60.

Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun'a bir ek yaptı. Bu değişikliklerle ihracatçılar devletin sıkı denetimine altına alındı.

XIV. SANAYİ ÜRÜNLERİNİN MALİYET VE SATIŞ FİYATININ DENETLENMESİ

8 Haziran 1936 gün ve 3003 Sayılı Endüstriyel Mamulâtın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Teşhii Hakkında Kanun ile İktisat Vekaletine, endüstriyel ürünlerden gerekli görüldüklerinde maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol etme ve belirleme ve bu şirketlerin genel ekonomik durumlarını inceleme yetkisi verildi. Belirlenen fiyatlardan yüksek fiyatla mal satanlara hapis ve para cezasının verilmesi öngörülmüştü.

XV. TEKELLER

Tuz Tekeli: Osmanlı borçlarını ödemesi için tuz tekelinin gelirlerine Düyun-u Umumiye el koyuyordu. Osmanlı döneminde tuz kaçaklığı da yaygındı. Cumhuriyet döneminde tuz tekeli Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın denetimine verildi.

Barut ve Patlayıcı Maddeler Tekeli: Osmanlı döneminde barut, fişek, dinamit ve diğer patlayıcı maddelerin üretimi ve satışı devletin elindeydi. Cumhuriyet kurulduktan sonra bu alandaki yetkiler 1927 yılında bir anonim şirkete devredildi. Bu şirketin 1,5 milyon liralık sermayesinin 750 bin lirası Hazine'ye, 740 bin lirası üç Fransız şirketine, 10 bin lirası da bir Türk girişimciye aitti. Ancak bu şirket yükümlülüklerini yerine getiremeyince, 1932 yılında bu alandaki tekel yeniden devlet tarafından kullanılmaya başlandı. Barut ve patlayıcı maddeler tekeli 9 Mayıs 1955 gün ve 6551 Sayılı Yasayla kaldırıldı.

Kibrit ve Çakmak Tekeli: Kibrit ve çakmak imtiyazı, 1924-1929 yılları arasında çoğunluk hissesinin bir Belçika grubuna ait olduğu Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'ne verildi. Ancak bu şirket 1930 yılında tasfiye edildi. Cumhuriyet Türkiye'sinde kibrit ve çakmak tekeli, 1 Haziran 1929 gün ve 1503 Sayılı Yasayla devlete devredildi. Bu yasayla, kibrit ve çakmak taşlarının üretimi, ithali ve satışı devlet tekeline verildi. Çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın özel kişilerce ithali, üretimi, nakli, alm-satımı da yasaklandı. Yasa yürürlüğe girdiği tarihte özel kişilere ait bulunan ve yasadaki belirlenen faaliyetin içine giren makine ve tesislerin İnhisar İdaresi'ne satılması kararlaştırıldı. İlgili kişi veya kuruluş bu makine ve tesisleri satmak istemezse, bunları bir ay içinde ihraç edecekti. İnhisar İdaresi'ne satışta fiyat konusunda bir anlaşma olmazsa, mahallin en büyük mülki amiri, ticaret odasından bir temsilci ve tesis sahibinin bir temsilcisinden oluşan bir komisyon, satış fiyatını belirleyecekti. Hükümet, ül-

ke ihtiyacı karşılayacak bir kibrit fabrikasının kurulmasına karar verdi. Bu amaçla, 15 Haziran 1930 gün ve 1725 Sayılı Yasayla kibrit tekeli American-Turkish Investment Corporation isimli bir şirkete devredildi. Bu şirketin kibrit fabrikası 1933 yılında üretime geçti. Çakmak inhisarı 7 Şubat 1949 gün ve 5321 Sayılı Yasayla, kibrit inhisarı da 30 Ocak 1952 gün ve 5865 Sayılı Yasayla kaldırıldı.

Petrol ve Benzin Tekeli: 25 Ocak 1926 gün ve 725 Sayılı Yasa, ülkeye petrol ve benzin ithalini tamamiyle devlet takeline aldı. Bu tekel hakkının kullanımı, Standart Oil Company of New York ile yapılan bir anlaşmayla bu şirkete verildi. 1926 yılında çıkarılan 792 Sayılı Petrol Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde tüm petrol arama yetkileri devlete devredildi.

Reasürans (Mükerrer Sigorta) Tekeli: Osmanlı İmparatorluğu döneminde reasürans veya mükerrer sigorta, büyük çoğunluğu yabancı sermayeli şirketler tarafından yapıyordu. Atatürk Türkiye'sinde 25 Haziran 1927 gün ve 1160 Sayılı Yasayla reasürans işi bir devlet tekeli haline getirildi. Devlet, bu hakkını kullanmak amacıyla tamamiyle Türk sermayesiyle Milli Reasürans Türk Anonim Şirketi'ni kurdu.

Afyon Tekeli: 31 Mayıs 1933 gün ve 2253 Sayılı Yasayla, uyuşturucu maddelerin üretimi, ithali ve ihracat bir devlet tekeli haline getirildi.

Kızıl'ın Denetimindeki Tekeller: Kızıl'ın güçlendirilmesi amacıyla 12 Haziran 1935 gün ve 2767 Sayılı Yasayla sıtma ve frengi tedavisinde kullanılan ilaçların üretim hakkı Kızıl'ya verildi. 20 Haziran 1935 gün ve 2825 Sayılı Yasayla, kimyasal savaşta savunma amaçlı maddelerin üretim hakkı da Kızıl'ya devredildi. Ayrıca oyun kağıdı satış tekeli de Kızıl'ya daydı.

Milli Piyango: 9 Aralık 1926 gün ve 760 Sayılı Kararname, Türkiye'de piyango düzenleme hakkını Türk Hava Kurumu'na verdi. 5 Temmuz 1939 gün ve 3670 Sayılı Yasa ise karşılığın nakit olmak üzere piyango düzenleme hakkını tümüyle milli Piyango İdaresi'ne bıraktı.

XVI. SONUÇ

Millileştirme ve devletleştirmeler ve önemli kamu yatırımları 1940'lı yıllarda da sürdü. Örneğin, Milli Korunma Kanunu kapsamında alınan kararlar uyarınca, 1940'lı yıllarda, Tuzla Pedotti Tuğla Fabrikası, Ankara Çimento Fabrikası, Aleko Dulo Deri Fabrikası, Hamdi Gamgam Un ve İrmik Fabrikası, Zeytinburnu Çimento Fabrikası devletleştirildi.²⁸ Sinop Ayancık'ta 1929 yılında bir Belçika şirketinin önderliğinde Zingal Şirketi (Zindan ve Çangal Ormanları Türk Anonim Şirketi) kuruldu. Şirketin sözleşmesi 1945

28 Boratav, Korkul, Türkiye'de Devletçilik, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974, s.337.

yılında feshedilerek, işletme Devlet Orman idaresi'ne devredildi. Daha sonra da ORÜS'ün Ayancık İşletmesi'ne dönüştürüldü. Bu işletme 5 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.

ORÜS'ün Bolu merkezindeki işletmesi 1923 yılında özel sektöre ait Titaş tarafından kuruldu. 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra da ORÜS Bolu İşletmesi'ne dönüştürüldü. 2000 yılı Ağustos ayında Bolu İşletmesinin özelleştirilmesinde, satış sözleşmesinin imzalanması aşamasına gelinmişti. ORÜS Samsun Bafra İşletmesi özel sektör tarafından 1929 yılında kuruldu ve 1931 yılında üretime geçti. 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra ORÜS Bafra İşletmesi'ne dönüştürüldü. Bu işletme 12 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.

Zonguldak Ulus'taki Ulupınar işletmesi özel sektör tarafından 1930 yılında kuruldu. İşletme, 1935-1941 döneminde Türk Ticaret Bankası tarafından kurulan Ormancılık ve Endüstri Limited Şirketi (OVEL) tarafından çalıştırıldı. 1942 yılında devletleştirilerek Karabük Orman İşletme Müdürlüğü'ne devredildi. 1947 yılında Bartın Orman İşletmesi'ne aktarıldı. Daha sonra ise ORÜS'ün Ulupınar İşletmesi'ne dönüştürüldü. Bu işletme 5 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.

Ulusal savunmamız açısından son derece önemli olan Petrol Ofisi A.Ş. (POAŞ) 1941 yılında kuruldu. Petrol Ofisi 21 Temmuz 2000 tarihinde T. İş Bankası-Doğan Şirketler Grubu Holdingi A.Ş. Ortak Girişim Grubu'na satıldı.

Atatürk döneminde açılan fabrikalar, millileştirilen ve devletleştirilen işletmeler, yıllar boyunca kasıtlı bir biçimde ihmal edildi; zarara sokuldu; çökertilmek istendi. Son dönemlerde de ya kapatılıyor, ya da özelleştiriliyor. Birileri artık küreselleşme karşısında ulus-devletin önemini yitirdiğini, Atatürk'ün bugün yaşasaydı özelleştirmeci olacağını ileri sürüyor. Bu görüşler ulusal bağımsızlık ve egemenlik kavramını bitirmiş olanların yakıştırmalarıdır. Ulusötesi sermayenin artan hâkimiyetine karşı işçi sınıfı ve ulus olarak demokrasiyi ve ulusal egemenliği korumamın yolu, ulus-devletin daha da güçlendirilmesinden geçmektedir. Özelleştirmelerin ana amacı, ulus-devletin zayıflatılması, ulusal egemenliğin ortadan kaldırılmasıdır. Ulusal egemenliğin olmadığı yerde de demokrasiden ve işçi haklarından söz edilemez. Ulus-devletin daha da güçlendirilmesinin yolu ise, demokratik ve laik sosyal hukuk devletinin geliştirilmesinden geçmektedir. Kanımızca, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü ile ve diğer ülkelerle ilişkilerde ulusal onurumuzu korudu; kamu kesimini güçlendirdi.

29 Ağaç-İş, Özelleşen ORÜS, Ankara, 1999 (Çoğaltma).